

УДК 811.161.2'3731(106).2026.5-15
DOI 10.35433/philology.1(106).2023.170-185

МАНУСКРИПТ "РОЗМОВА/БЕСЬДА"[†] ТА РОЗМОВНИК НОЕЛЯ ДЕ БЕРЛЕМОНТА: НА ПЕРЕХРЕСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ

О. Є. Заневич*

Пропонована розвідка, яку присвячено манускрипту "Розмова/Бесьда" (ймовірно, автограф І. Ужєвича), продовжує цикл досліджень про рукописні пам'ятки української мови, збережені у Франції.

"Розмова /Бесьда" – переклад першої частини восьмимовного розмовника Ноеля де Берлемонта, писаний староукраїнською та церковнослов'янською мовами. Саме тому манускрипт "Розмова /Бесьда" введений до канону джерел «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.». Указано, що українські та західноєвропейські лінгвісти до сьогодні працювали саме з фотокопією розмовника.

Уперше не лише в українському мовознавстві, а й у славистиці авторці вдалося опрацювати та дослідити оригінал рукопису, що дало змогу виявити досі невідомі факти. Зокрема, манускрипт "Розмова /Бесьда" із назвою "2290. Liure en Langue Slavone" початково належав до приватної колекції рукописів Ж.-Б. Кольбера. Сьогодні цей розмовник під назвою "Dialogues en russe et ukrainien sur deux colonnes" (XVII siècle) із шифром Slave n° 7 зберігається у Відділі рукописів Національної бібліотеки Франції (Bibliothèque nationale de France à Richelieu, Paris).

Висловлено певні міркування щодо історії рукопису "Розмова /Бесьда", а також досліджено окремі його палеографічні особливості. Указано на існування різних поглядів щодо датування цієї пам'ятки – кінець XVI ст. (М. Жовтобрюх, І. Білодід, О. Антонів), середина XVII ст. (Л. Полюга, Г. Кайперт, Д. Бунчич, М. Мозер) та XVIII ст. (В. Водоф). Наголошено, що в сучасному українському мовознавстві, на відміну від славистичних досліджень (Д. Бунчич, М. Мозер, А. Стебурако), немає жодних сумнівів щодо мови написання рукопису "Розмова /Бесьда" (ймовірно, I пол. XVII ст.), як і манускриптів граматики І. Ужєвича 1643 та 1645 рр.

Ключові слова: українська мова XVI–XVII ст., українська мова в системі інших слов'янських мов, розмовник, Розмова /Бесьда, Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., Іван Ужєвич, Ноель де Берлемонт.

[†] Авторка щиро вдячна пані Сільві Аршембо (Sylvie Archaimbault) – заступникові директора Дослідницького центру Eur'ORBEM (Sorbonne Université-CNRS, Paris), генеральному секретареві Інституту славистичних досліджень (Institut d'études slaves, Paris), віце-президентові Міжнародного комітету славистів за всебічне сприяння в пошуках матеріалів та можливість перебувати в колі французьких мовознавців протягом 2022–2025 років.

* кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу української мови
(Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)
olgazanevych@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7513-2150

THE MANUSCRIPT "ROZMOVA/BESIDA" AND THE NOËL DE BERLEMONT'S PHRASEBOOK: IN THE CONTEXT OF SCHOLARLY RESEARCH

Zanevych O. Ye.

The proposed study, devoted to the manuscript "Rozmova / Besida" (probably autographed by I. Uzhevycha), continues a series of investigations into handwritten records of the Ukrainian language, preserved in France.

"Rozmova / Besida" is a translation of the first part of Noël de Berlemont's eight-language phrasebook, rendered in Old Ukrainian and Church Slavonic. For this reason, the manuscript "Rozmova/Besida" is included in the canon of sources "Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th centuries". It is noted that both Ukrainian and Western European linguists have hitherto worked exclusively with a photocopy of the phrasebook.

For the first time not only in Ukrainian linguistics but also in Slavic studies, the author managed to examine and analyze the original manuscript, which has made it possible to reveal previously unknown facts. In particular, the manuscript "Rozmova/Besida", entitled "2290. Liure en Langue Sclavone" originally belonged to a private manuscript collection of J.-B. Colbert. At present, this phrasebook, under the title "Dialogues en russe et ukrainien sur deux colonnes" (XVII siècle) and shelf mark Slave no 7 is preserved in the Manuscripts Department of the National Library of France (Bibliothèque nationale de France à Richelieu, Paris).

Certain considerations were expressed regarding the history of the manuscript "Rozmova/Besida", as well as some of its paleographic features were investigated. It is indicated that there are divergent views on the dating of this monument: the end of the 16th century (M. Zhovtobriukh, I. Bilodid, O. Antoniv), mid-17th century (L. Poliuha, H. Keipert, D. Bunčić, M. Moser) and the 18th century (W. Vodoff). It is emphasized that in contemporary Ukrainian linguistics, in contrast to Slavic studies (D. Bunčić, M. Moser, A. Steburako), there are no doubts concerning the language of the manuscript "Rozmova/Besida" (probably the first half of the 17th century), just as manuscripts Ivan Uzhevych's grammar of 1643 and 1645.

Keywords: Ukrainian language of the 16th – 17th centuries, Ukrainian language in the system of other Slavic languages, phrasebook, Rozmova/Besida, Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th centuries, Ivan Uzhevych, Noël de Berlemont.

Постановка наукової проблеми. В українському мовознавстві манускрипт "РОЗМОВА. Recueil des différents usages Entre la dialecte Vulgaire et celle de l'Eglise Esclavone pour la parfaite connaissance de la Langue. Sl. n° 7" донедавна був відомий як анонімна рукописна пам'ятка "Розмова", яка досі є малодослідженою та не опублікованою в Україні.

Варто зазначити, що в лінгвістиці існують різні думки щодо датування цієї пам'ятки. Зокрема, у Франції збереглася праця "Les manuscrits slaves de la Bibliothèque imperiale de Paris" (1858) І. Мартинова, у якій дослідник описав "Манускрипт № 7 (n°2290)" як анонімну пам'ятку без дати написання [37: 41–42]. В. Водоф у розвідці "L'étude des manuscrits slaves et des slavica en France (Bilans et perspectives)" (1978) із-поміж рукописних праць, збережених у Франції, виокремив групу "граматики

та лексикони", серед яких згадано й манускрипт "Rozmova, recueil des différents usages entre la dialecte vulgaire pour la parfaite connaissance de la langue..." (slave 7) як анонімну пам'ятку XVIII ст. [38: 6–7].

В українському мовознавстві М. Жовтобрюх та І. Білодід, які працювали з фотокопією рукопису, а також досліджували особливості його мови, вважали, що "Розмову/Бесѣду" написано у середині 70-их рр. XVI ст. [6; 9; 11; 12]. Як зауважив М. Жовтобрюх, "серед пам'яток староукраїнської писемності XVI ст. привертає увагу до себе "Розмова", близько 1575 р., твір публіцистично-ділового характеру, майже ровесник відомого Пересопницького рукопису. Пам'ятка ця, оригінал якої зберігається в Національній бібліотеці в Парижі, відносно недавно, лише після одержання її фотокопії Центральною науковою бібліотекою АН УРСР, стала

відома дослідникам, тому мова її поки ще майже зовсім не вивчена, особливо граматична будова" [12: 130].

Хочу наголосити, що манускрипт "Розмова/Бесѣда" увійшов до канону джерел "Словника української мови XVI – першої половини XVII ст." (далі – КСУМ¹⁶⁻¹⁷) як анонімна рукописна українська пам'ятка кінця XVI ст. під назвою "Розмова (Діалоги при різних обставинах, зразки листів, титулів)". Згодом О. Антонів у низці розвідок (фонетичні, граматичні, лексичні особливості розмовника) теж датувала цей рукопис кінцем XVI ст. [1; 2; 3; 26]. Однак зауважу, що 1978 року над розписуванням цієї пам'ятки за фотокопією до "Словника української мови XVI – першої половини XVII ст." працював доктор філологічних наук, професор Л. Полюга, який уперше визначив, що цей розмовник потрібно датувати серединою XVII ст. (див.: [16]). Цим і вичерпується на сьогодні вивчення аналізованого манускрипту в українському мовознавстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що ґрунтовне дослідження рукопису "Розмова /Бесѣда" здійснили німецькі мовознавці-славісти Г. Кайперт та Д. Бунчич. Лінгвісти встановили, що манускрипт "Розмова/ Бесѣда" – це пам'ятка середини XVII ст., яка є перекладом першої частини багатомовного розмовника Ноеля де Берлемонта, ідентифікуючи її як текст І. Ужєвича [35; 33; 32]. Цієї ж думки дотримується у своїх студіях і М. Мозер [17]. Відповідно, на сьогодні у славістичних працях уже усталася думка, що "Розмову / Бесѣду" слід датувати як пам'ятку середини XVII ст., а не кінця XVI ст. На думку Д. Бунчича, "Іван Ужєвич не знав польської версії розмовника 1646 р. Скоріш за все І. Ужєвич працював над перекладом розмовника після створення другої редакції своєї граматики (тобто не раніше 1645 р.)" [32: 590]. Однак варто наголосити, що німецькі лінгвісти працювали лише з мікрофільмом манускрипту "Розмова /Бесѣда", який їм надав Відділ

рукописів у Парижі [35: 9], та з факсиміле граматики І. Ужєвича, яке опублікували І. Білодід та Є. Кудрицький [8]. На відміну від Д. Бунчича та Г. Кайперта, М. Мозер стверджує, що "Ужєвич знав польську версію, але іноді хотів удосконалити текст свого польського попередника та при цьому приховати свою обізнаність з польським текстом" [17: 21].

Мета дослідження – виявити та представити досі невідомі мовознавчій науці факти, пов'язані з рукописом "Розмова/Бесѣда", зокрема подати певні міркування щодо історії рукопису та проаналізувати окремі його палеографічні особливості, а також висвітлити проблеми датування та визначення статусу мови цієї пам'ятки в лінгвістиці.

Виклад основного матеріалу.

Вагомим внеском у розвиток українського мовознавства та загалом для майбутніх славістичних досліджень стало те, що авторка мала унікальну нагоду опрацювати саме оригінал манускрипту "Розмова/Бесѣда"^{††}. Отже, у Відділі рукописів Національної бібліотеки Франції (*Bibliothèque nationale de France à Richelieu, Paris*), окрім граматики І. Ужєвича 1643 р. – "*Joannis Usevicii grammatica Slavonica*" (Гр. 1643) [див.: 13; 14], зберігається ще один манускрипт – анонімний рукопис із назвою "*Dialogues en russe et ukrainien sur deux colonnes*" (*XVII siècle*) під шифром *Slave n° 7*, відомий на сьогодні в лінгвістиці як "Розмова/Бесѣда".

^{††} РОЗМОВА/БЕСѢДА. [*Dialogues en russe et ukrainien sur deux colonnes. XVII siècle*]. Bibliothèque nationale de France à Richelieu. Département des Manuscrits. (Paris, France). Slave n° 7. Манускрипт "Розмова/Бесѣда": О. Занєвич – запрошена дослідниця в Дослідницький центр *Eur'ORBEM* (*Sorbonne Université-CNRS*) як лауреат міжконтинентальної програми у царині гуманітарних і соціальних наук "Directeurs d'études associés – DEA" / FMSH (авторський проект "*Aux sources de la grammaire ukrainienne. Manuscrits grammaticaux du XVII siècle conservés en France: étude linguistique et historique*"), 2025 р.

Хочу наголосити, що манускрипти "Розмова/Бесѣда" та "Граматыка словенскаѧ" І. Ужевича (1643) спершу належали до колекції рукописів Бібліотеки Ж.-Б. Кольбера – засновника французької Академії наук (*Académie des sciences*, 1666). Зауважу, що в каталозі книг цієї приватної бібліотеки – "Catalogus librorum mss. bibliotheca Colbertina", який уклав головний бібліотекар Е. Балюз, – ці рукописні праці репрезентовано як "2290. *Liure en Langue Sclavone*" та "3876. *Joannis Usevicii grammatica Sclavonica*". Саме тому на цих манускриптах виявлено по два шифри:

– 2290 і 3876 – це коди, які надано рукописам у каталозі книг приватної бібліотеки Ж.-Б. Кольбера [29: 44; 70];

– *Slave 7* та *7568A* – нові шифри, які було присвоєно, коли рукописи вже було передано до Королівської бібліотеки (див.: *Розмова/Бесѣда*; Гр. 1643).

Помітки на титульних сторінках манускриптів "Regius 1640" та "Regius 1671" написані, скоріш за все, однією особою та позначають, на мою думку, відповідно, 1640 р. та 1671 р. – можливі роки надходження рукописів власне до бібліотеки.

Хочу звернути увагу також і на ще один важливий факт – про життєвий шлях І. Ужевича відомо надто мало. "Восени 1637 року почав навчатися у вищій школі, відповідно можна приблизно встановити час його народження – 10-ті роки XVII ст. (можливо, північна Волинь). Ім'я та прізвище Івана Ужевича виявлено серед осіб, що 28 жовтня 1637 року записалися в студенти Краківського університету: "Die 28 octobris... Ioannes Petri Uzevicz, d. Vil.". У Краківському університеті І. Ужевич навчався ще в 1941р., коли надрукував панегірик польською мовою, підписавши його "Przez Jana Użewicza, sławney akademiey krakowskiey Studenta. W Krak. u Piątkowskiego, R.P. 1641" [23: 158; 22: 697]. Через 2 роки (1643 р.) І. Ужевич себе називає студентом теологічного факультету

Паризької академії. На жаль, на сьогодні це всі відомі факти з життєпису І. Ужевича.

І якщо поглянути на життєвий шлях І. Ужевича, де вказано, що 1641 року він ще навчається у Краківському університеті, і на датування, яке зробив французький бібліотекар – 1640 р., то постає логічне питання: якщо справді автором манускрипту "Розмова/Бесѣда" є І. Ужевич, то чи міг він його написати після 1645 р.? Власне тому дозволю собі зробити припущення, з уваги на попередні дослідження українських та західноєвропейських мовознавців, а також на власні спостереження, що розмовник написано перед 1640 р. і, відповідно, рукопис "Розмова/Бесѣда" все ж таки варто датувати саме першою половиною XVII ст., а не кінцем XVI ст. чи серединою XVII ст. Звичайно, що така гіпотеза потребує ще детального лінгвістичного аналізу цього розмовника.

Варто наголосити також і на оформленні самої палітурки досліджуваного манускрипту. Особливу увагу авторки привернув корінець обкладинки цієї пам'ятки, зокрема вгорі корінця витиснено золотими буквами напис французькою мовою "*Langue russe et ukrainienne*", внизу теж наявне тиснення золотом – корона та літера «N» (пор. опис Г. Кайперта та Д. Бунчича: [33: XVII]). Це свідчить про те, що палітурку було виготовлено значно пізніше – у XIX ст.; імовірно, це могло бути за часів правління Наполеона III (1852–1870), адже саме тоді ця бібліотека називалася "*Імператорською*" [див.: 13: 189–190].

Хочу зауважити, що на першій сторінці, яка є новішою за часом створення, а також на титульній сторінці власне манускрипту зроблено написи французькою мовою, однак вони різні за часом та почерком.

Зокрема на титульній сторінці виявлено шифр, під яким сьогодні цей рукопис зберігається у Відділі рукописів – *Sl. №7*, а також наявний заголовок "РОЗМОВА" та коментар-

пояснення французькою мовою (див: Фото 1):

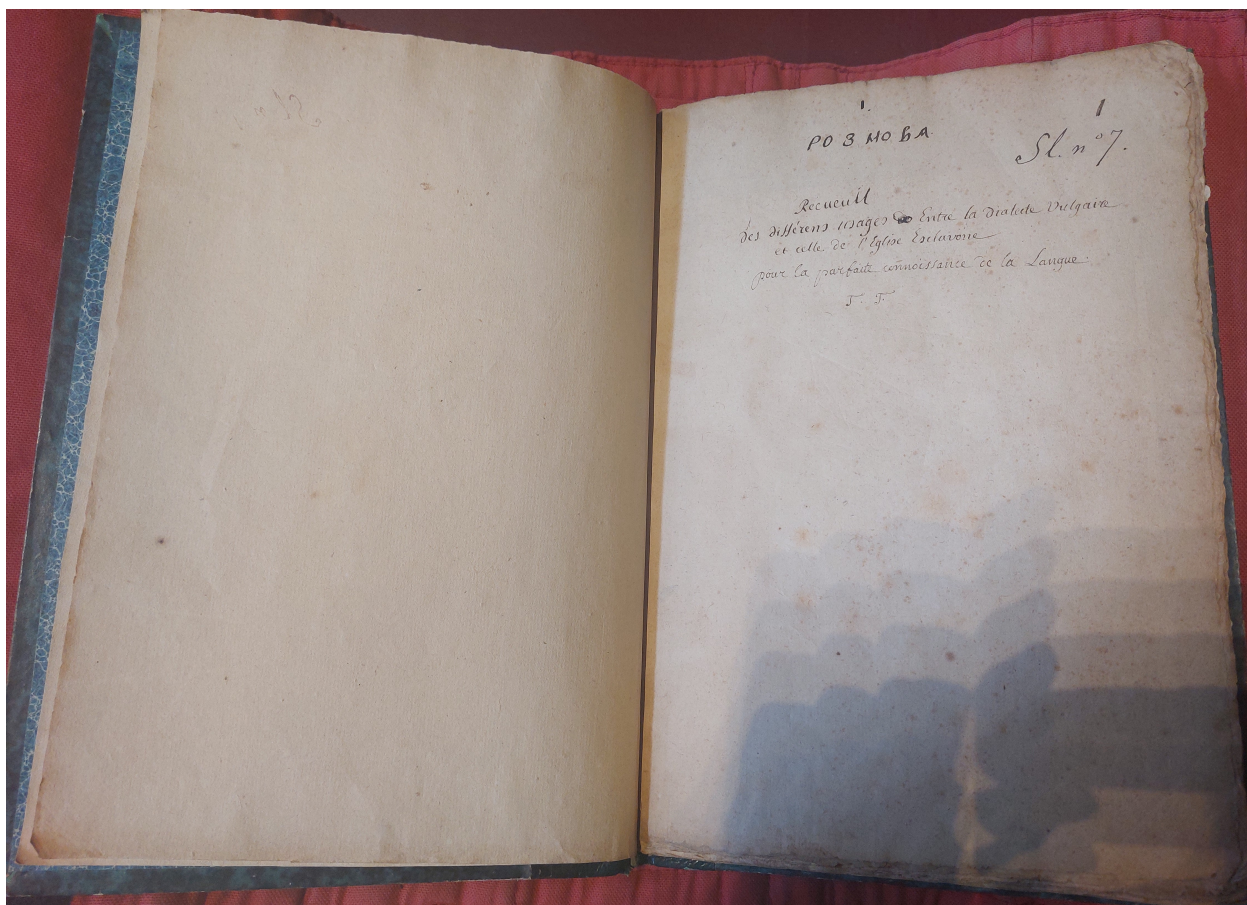

Фото 1. Титульна сторінка манускрипту "Розмова/Бесѣда".

РОЗМОВА

Sl. n° 7

Recueil
des différens usages Entre la dialecte
Vulgaire
et celle de l'Eglise Esclavone
pour la parfaite connaissance de la
Langue

РОЗМОВА

Sl. n° 7

Збірник
різного призначення між народним
діалектом та церковнослов'янським
діалектом
ДЛЯ ДОСКОНАЛОГО ЗНАННЯ МОВИ

Натомість на 2 сторінці розмовника представлено інший шифр – 2290, який є, відповідно, старішим за походженням, а також наявна печатка червоного кольору, на якій зображено корону та напис "BIBLIOTHECÆ

REGIÆ" (див.: Фото 2). Таку ж саму печатку виявлено і на рукописі граматики І. Ужевича 1643 р. (див.: Фото 1 у [13: 189]).

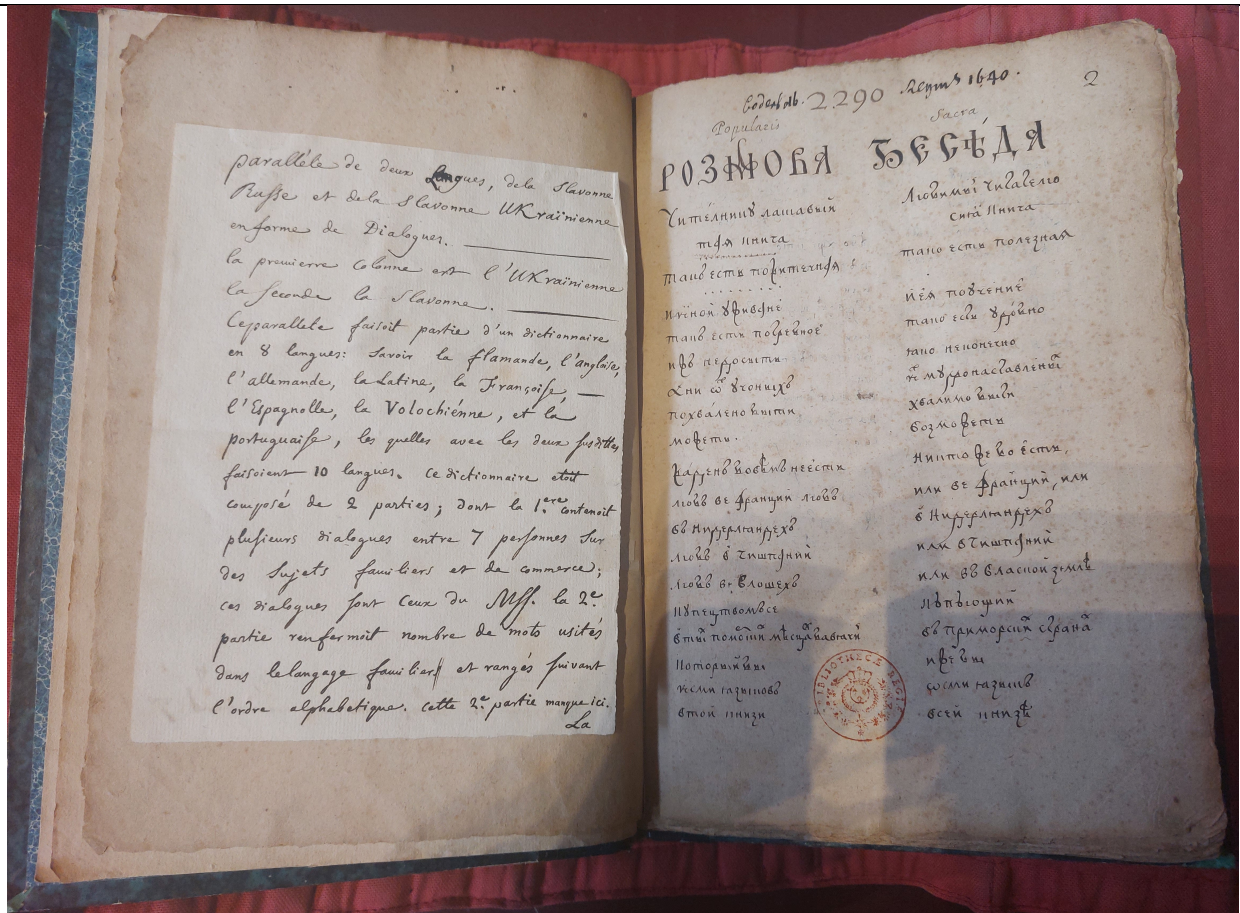

Фото 2. Сторінка 2 манускрипту "Розмова/Бесѣда".

Хочу зазначити також, що на іншому – новішому за часом створення – аркуші, який міститься перед титульною сторінкою, французький бібліотекар здійснив запис щодо обсягу цього манускрипту – *Volume de 72 Feuilles* [том із 72 аркушів – О.З.] та датування – *31 Janvier 1889* [31 січня 1889 р. – О.З.]. Зауважу, що паризький список рукописного словника Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського [7; 24] – "Dictionarium latino-slavicum" (16..?) (DLS), який теж зберігається у Відділі рукописів Національної бібліотеки Франції, має датування "*29 Janvier 1889*" [29 січня 1889 р. – О.З.]. Це є свідченням того, що ці манускрипти описав укінці XIX ст. той самий бібліотекар, ім'я якого, на жаль, на рукописах не виявлено. Відповідно до датування було надано і шифри: *Slave 6* – для "Dictionarium latino-slavicum" та *Slave 7* – для "Розмови/Бесѣди". Однак у розмовнику стоїть печатка із написом

"Bibliotheca regia", яку використовували в рукописах XVII – початку XVIII ст. (пор.: граматики І. Ужевича 1643 р.). Натомість у "Лексиконі" Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського репрезентовано інший напис на печатці – "Bibliothèque royale", що свідчить про пізніший період надходження рукопису до Королівської бібліотеки (XVIII – початок XIX ст.). Принагідно варто зазначити, що мікрофільм паризького списку цього словника для Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні надіслав професор Паризької ветеринарної академії П. Шумовський [24: 18].

Хочу звернути увагу на вклеєний аркуш (можливо, створений у XIX ст.), який міститься на звороті титульної сторінки "Розмови/Бесѣди" (див.: Фото 2). Зокрема, французький бібліотекар подав розлогіий опис цього рукопису: "Паралель двох мов, *la Slavonne Russe* та *la Slavonne Ukrainienne* у формі

діалогів. Перша колонка українською мовою (*l'Ukrainienne*), друга – церковнослов'янською (*la Slavonne*). Ця паралель була частиною восьмимовного словника: зокрема фламандської, англійської, німецької, латинської, французької, іспанської, волоської та португальської, які разом із двома іншими становлять 10 мов. Цей словник складався з 2 частин; перший містив кілька діалогів між 7 особами на побутові та комерційні теми; ці діалоги є діалогами між Mss(?). 2 частина містить низку слів, що використовуються в розмовній мові і розташовані за алфавітом. Ця друга частина тут відсутня. Свідченням цього є зворотні сторони 4 і 5 аркушів" [переклад та виділення – О.З].

Про цей опис згадував й І. Білодід, подаючи переклад термінів "*la Slavonne Russe*" і "*la Slavonne Ukrainienne*" як "слов'яноруський" і "слов'яноукраїнський" [6: 33]. Зауважу, що в французькій лінгвістиці початку XXI ст. термін "*slavon*" мовознавці використовують на позначення церковнослов'янської мови.

Варто наголосити також, що 2005 р. саме Д. Бунчич та Г. Кайперт видали досліджувану пам'ятку, подавши в публікації чотири колонки: латинську (за розмовником Н. де Берлемонта 1613 р.), польську (за варшавським виданням 1646 р.) і дві колонки "Розмови/Бесѣди" (за отриманим мікрофільмом рукопису) – *popularis* та *sacra* [33: 1–287].

Хочу зазначити, що учитель французької мови із Антверпена Ноель де Берлемонт (Барлемонт) (фр. *Noël de Berlaimont* (*Berlainmont*, *Berlemont*; *Barlaimont*, *Barlemont*, *Barlamont*), 15..?-1531) – "зачинатель французької лексикографії" [28: 17] – уклав перший французько-фламандський розмовник "*Vocabulaire de nouveau ordonne et derechief recorrege pour apprendre ligierement à bien lire, escrire et parler françois et flameng*" (Anvers, 1511) [30: 7], який початково слугував підручником французької мови не лише для студентів із Антверпена, а й для купців. Слід зауважити, що цей

двомовний розмовник став основним джерелом для наступних версій багатомовних розмовників, оригінальний текст якого доповнювався та змінювався з часом. Зокрема пізніші видання були доповнені текстами, пов'язаними із його сином – Яном де Берлемонтом, та опубліковані вже після смерті Н. де Берлемонта. Отже, згодом вийшли друком чотири- та шестимовний розмовники, а протягом 1598–1692 рр. – восьмимовний розмовник, зокрема перевидання 1613 та 1631 рр. (детально див.: [28; 34]).

Зауважу, що Д. Бунчич та Г. Кайперт стверджують, що саме видання 1613 року "*Colloquia et dictionariolum octo linguarum*" стало основою для створення "Розмови/Бесѣди". Хочу також наголосити, що розмовник Н. де Берлемонта було перекладено багатьма мовами. Зокрема, за М. Мозером, "зі слов'янських опрацювань відомі чеський (1602 і 1611), польський (1646), російський (копенгагенський рукопис), а також руський і церковнослов'янський (паризький рукопис)" [17: 16].

На сьогодні немає жодного сумніву, що паризький рукопис "Розмова/Бесѣда" – переклад восьмимовного розмовника Н. де Берлемонта. Адже в тексті досліджуваного манускрипту зазначено, що "*Таа книга / барзо пожитечнаа есть / до читана / писана и тежь мовена / по фляндрьску, по анкгелску / по Немецку, по латинь / по французку, по гишпанску / по влоску и по портукга(л)ску / котораа на две части / роздѣлена есть*" (Розмова/Бесѣда, 4 зв.).

У "Розмові/Бесѣді" міститься також і вказівка на особу із прізвиськом *Барлемонт*, що і стало підставою для відповідних висновків Г. Кайперта та Д. Бунчича: *НАПИСЪ / до / на(и)милшого / w(t)ца моего / Петра w(t) Барлемон(т) / мешкаючого в Антверпѣи / на високой улицы* (Розмова/Бесѣда, 61 зв.). Зазначу, що

цей переклад здійснено саме з латинської мови, на чому наголошували німецькі мовознавці. Адже лише в першій колонці "*Latin*" восьмимовного розмовника "*Colloquia et dictionariolum octo Linguarum*" Н. де Берлемонта (за опрацюванням виданням 1631 р.) репрезентовано назву міста "*Antwerpia*": ***Petrum à Barlemont, habitantem Antwerpia*** [31], яке виявлено і в досліджуваному манускрипті (пор.: *François Antvers; Flamen. Antwerpen; Espagnol Anveres; Anglois Antwerp; Portuguez Anvers* тощо).

Хочу зауважити, що в українському мовознавстві неточності щодо визначення можливої дати написання рукопису "Розмова/Бесѣда" зумовлені саме помилковим трактуванням частини тексту рукопису із вказівкою на 1575 р.: ***Ань / з барлемонъ / сынъ твои коханы(и) / мешкаючи(и) в брукга(х), / на рынку / под знако(м) короны / першого дня маа / року / пана нашого тисача пѣть сотъ // семдѣса(т) пѣтого тобъ завше готовый*** (Розмова/Бесѣда, 63–63 зв.); ***А Иванъ з Барлемонтъ /... нанѣ(л) /... домъ / в Антвѣрпю...// на / шесть лѣтъ / которы(х) початокъ бѣде(т) / ш(т) рожества хры(с)това бли(з)кого / року / семдѣса(т) пѣтого*** (Розмова/Бесѣда, 68 зв.–69).

Варто наголосити, що багатство словникового складу досліджуваного манускрипту визначає багатий зміст "Розмови/Бесѣди", зокрема тексти цієї пам'ятки подані у формі діалогів на різні суспільно-побутові теми. Якщо ж говорити про те, яку ж саме мову репрезентовано у лівій колонці під заголовком "*popularis*" (права колонка – "*sacra*"), то тут думки лінгвістів розійшлися. Зокрема, французький дослідник І. Мартинов, описуючи розмовник, вказав, що пам'ятка написана двома мовами – "*le russe*" і "*le petit-russien*" [малоросійською – О.З.] [37: 42].

Із-поміж українських мовознавців дослідженню мови цього рукопису присвятив свої праці М. Жовтобрюх [9; 10; 11; 12], який зазначив, що

"Розмову/Бесѣду" справді написано двома мовами. Однак учений наголосив, що "під назвою *popularis* треба розуміти староукраїнську книжну мову, відому як "проста мова", а під назвою *sacra* – старослов'янську мову в її східнослов'янській, а точніше українській редакції чи, як її називали в той час в Україні "мова словеноросска" [11: 191].

Хочу зазначити також, що, на думку І. Білодіда, манускрипт "Розмова/Бесѣда" – виняткова пам'ятка "книжно-писемної української мови XVI ст. і мови слов'яноноруської (церковнослов'янської в її південному, київському ізводі)" [6: 33]. Мовознавець вважав, що у розмовнику не лише репрезентовано спробу поділу на церковнослов'янську та українську мови, а, насамперед, представлено розмежування цих мов та подано їхнє місце серед інших мов Європи.

Однак Д. Бунчич вважає, що в лівому стовпці рукопису під назвою *Popularis* засвідчено не мову автора, не його діалект, а "літературну мову всіх східних слов'ян, які жили в Польсько-Литовській державі" [32: 589]. І хоча мовознавець-славист у 2005 р. ознайомився із матеріалами КСУМ¹⁶⁻¹⁷, однак у своєму дослідженні про "Розмову/Бесѣду" він стверджує, що "єдина східно-слов'янська мова розпалася не відразу на три частини (російську, українську і білоруську), а спочатку все-таки на російську і "рутенську" мови. Староросійська мова текстів, писаних у Московії, приблизно з кінця XIV ст., помітно відрізняється від мови текстів Великого князівства Литовського, а в предків білорусів та українців у середній період їхньої історії була єдина мова. [...] При описі цієї мови в західній філологічній традиції прийнято використовувати термін *рутенська* (нім. *Ruthenisch*, англ. *Ruthenian*, фр. *ruthène*), у російськомовній – "*проста мова*". Національні мови – білоруська та українська – утворилися на основі народних діалектів тільки згодом, як тільки вийшла з ужитку *проста мова*

(тобто остаточно до кінця XVIII ст.), у період романтизму" [32: 589].

Зауважу, що Д. Бунчич вважає І. Ужєвича автором першої "східнослов'янської граматики (1643/1645)" [32: 589] та вказує, що фонетико-граматичний опис мови І. Ужєвича на підставі "Розмови/Бесѣди" не був метою його дослідження. На думку мовознавця, "проста мова була літературною мовою, яка допускала варіації, однак її регіональні різновиди не можна зіставляти з сучасними українською та білоруською мовами" [32: 591]. Відповідно, Д. Бунчич стверджує, що "на прикладі мови Івана Ужєвича, твори якого за лінгвістичними ознаками не піддаються однозначній локалізації чи в Україні, чи в Білорусі, здійснене дослідження показує, що книжників, які писали простою мовою, слід вивчати не в рамках національної філології – україністики чи білорусистики, – а зі значно ширшої позиції "рутеністики" [32: 592].

Варто зазначити, що білоруський дослідник А. Стебурако, не погоджуючись із висновками Д. Бунчича вважає, що рукопис "Розмова/Бесѣда" написано старобілоруською та церковнослов'янською мовами. Вклейка французькою мовою на манускрипті, за словами лінгвіста, стала джерелом неправильного визначення мови цієї пам'ятки. Принагідно хочу зауважити, що білорусист П. Амбросовіч у приватному листі директорів Медіатеки абатства Сен-Вааст Муніципальної бібліотеки м. Аррас (Санкт-Петербург, 30.11.2003), у якій зберігається "Грамматыка словенскаѧ" І. Ужєвича 1645 р. (Гр. 1645) [детально див.: 15], наголошує: І. Білодід та Є. Кудрицький мали рацію, визначаючи мову "popularis" в граматиках І. Ужєвича саме як українську мову XVI–XVII ст. Хоча австрійський мовознавець М. Мозер, опираючись на дослідження німецьких лінгвістів Д. Бунчича та Г. Кайперта, розглядає паризький манускрипт "Розмова/Бесѣда" як

руський і церковнослов'янський переклад розмовника Н. де Берлемонта, розуміючи під словом *руський* 'український і/або білоруський' [17: 16].

Однак хочу наголосити, що вже від XV ст., як слушно зауважила І. Фаріон (на підставі попередніх досліджень І. Чепіги, В. Німчука, В. Мойсієнка), існували українська та білоруська мовні системи. Українська, сформована на основі мовних традицій Київської Русі, розвивалася у двох варіантах – поліському (поширеному і на північ, і на південь за межі власне Полісся) та південно-західноукраїнському. Тим часом як для білоруської мови характерна зосередженість на власне білоруському різновиді мови та, суттєво, на поліському варіанті [27: 119]. І тому саме від середини XVI ст. слід говорити про *українську літературно-писемну мову*, яку репрезентовано в різностильових пам'ятках. Відповідно, досліджуючи лінгвономен *бесѣда* (*besida*), І. Фаріон зазначила, що І. Ужєвич, який є автором граматики 1643 р. та 1645 р. і який здійснив переклад розмовника Н. де Берлемонта, у двомовній "Розмові/Бесѣді" відобразив рівноцінність церковнослов'янської та староукраїнської (руської) мов, використавши на їх позначення терміни *lingua sacra* і *lingua popularis* (імовірно, як варіанти *lingua sclavonica*) [27: 171]. Натомість О. Бараш-Богомолець, опрацьовуючи розмовник за матеріалами КСУМ¹⁶⁻¹⁷, подає подвійне трактування. Зокрема, визначаючи мови рукопису як староукраїнську та церковнослов'янську [4: 85; 5: 147], дослідник паралельно вказує, що це "староруський (старобілоруський / староукраїнський) та церковнослов'янський берлемонтовський розмовник Івана Ужєвича" [4: 99; 5: 248].

Зауважу, що таке подвійне трактування мови манускрипту "Розмова/Бесѣда" зумовлене різними підходами в славистиці та в

україністиці щодо розмежування українських та білоруських рукописів та стародруків, створених у період входження українських та білоруських територій до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої і, відповідно, різним визначенням статусу мови, якою вони писані. Саме тому тлумачення поняття "проста мова", які представлено в українській [27; 25; 21; 20: 346–378] та в західноєвропейській [32; 18; 19; див. також: 36] наукових традиціях, цілком протилежні. З огляду на вище наведені висновки деяких мовознавців (Д. Бунчич, М. Мозер, А. Стебурако та ін.), слід зазначити, що під час дослідження мови трьох манускриптів – рукописів граматики І. Ужєвича 1643/1645 рр. і "Розмови/Бесѣди", варто опиратися не лише на "лексичні та словотвірні засоби" [32: 591], які використовував І. Ужєвич.

Висновки й перспективи дослідження. Отже, "Розмова/Бесѣда" – це пам'ятка української мови (ймовірно, автограф І. Ужєвича І половини XVII ст.), яка є двомовним

перекладом першої частини восьмимовного розмовника Ноеля де Берлемонта. Уперше в українському та західноєвропейському мовознавстві авторці вдалося опрацювати та дослідити оригінал манускрипту "Розмова/Бесѣда", що дозволило виявити досі невідомі факти. Зокрема, досліджуваний рукопис "2290. *Liure en Langue Sclavone*" початково належав до приватної колекції рукописів Ж.-Б. Кольбера. На сьогодні цей манускрипт під назвою "*Dialogues en russe et ukrainien sur deux colonnes*" (XVII siècle) із шифром *Slave n° 7* зберігається у Відділі рукописів Національної бібліотеки Франції (*Bibliothèque nationale de France à Richelieu, Paris*). Прикметно, що в сучасному українському мовознавстві, на відміну від славістики, немає жодних сумнівів щодо мови написання рукопису "Розмова/Бесѣда", який ввійшов до канону джерел "Словника української мови XVI – першої половини XVII ст."

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЇХ УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Гр. 1643 – Граматыка словенскаѣ написана пре(з) Іванна Ужєвича слованина Славной Академіи Пари(з)скои в Тешлогіи Студента в Парижу. 1643. [*Joannis Usevicii grammatica Sclavonica. 1643*]. Bibliothèque nationale de France à Richelieu. Département des Manuscrits. Paris. 71 p. Latin 7568A.
- Гр. 1645 – Граматыка словенскаѣ зложена и написана трудомъ и прилежаніє(м) Іванна Ужєвича слованина. 1645. [*Grammatica Sclavonica. XVII*]. Mediathèque de l'abbaye Saint-Vaast de la Bibliothèque municipale d'Arras. Arras. 91 p. Ms 989.
- Розмова/Бесѣда – Розмова/Бесѣда. [*Dialogues en russe et ukrainien sur deux colonnes. XVII siècle*]. Bibliothèque nationale de France à Richelieu. Département des Manuscrits. Paris. 72 p. Slave n° 7.
- DLS – Dictionnarium latino-slavicum operi Calepini servata verborum integra serie conformatum, studio atque opera Reverendorum in Christo patrum Epiphaniі Slavienickii et Arsenii Korechkiі Satanoviensis, ordinis S. Basilii. Moschoviae, anno reparatae salutis 16...; Lexikon Sloveno latiniskii. Bibliothèque nationale de France à Richelieu. Département des Manuscrits. Paris. 459. 144 p. Slave n° 6.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонів (Петегирич) О. В. Морфологічні особливості українського розмовника кінця XVI ст. *Міжнародна наукова конференція. Українська філологія: школи, постаті, проблеми*. Львів, 1998. С. 52–55.
2. Антонів (Петегирич) О. В. "Розмова" як тип українського словника-розмовника. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 1997. Вип. 27. С. 39–42.

3. Антонів (Петегирич) О.В. Лексичні запозичення в українському розмовнику кінця XVI ст. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Семантика, синтактика, прагматика мовленнєвої діяльності*. Львів, 1999. С. 150–153.
4. Бараш-Богомолець О. Laus Israpiae: Історія називання відомої країни Іберійського півострова в українській мові. *Українське мовознавство*. 2025. № 1 (55). С. 78–106. [https://doi.org/10.17721/um/55\(2025\).78-106](https://doi.org/10.17721/um/55(2025).78-106).
5. Бараш-Богомолець О. Концепт Європа в мовній картині світу українців XVI–XVIII ст. Київ: Майстер Книг, 2025. 336 с.
6. Білодід І. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов: (нариси з історії української літературної мови). Київ: Наукова думка, 1979. 199 с.
7. Горбач О. Перший рукописний українсько-латинський словник Арсенія Корецького-Сатановського та Єпіфанія Славинецького. Рим: Український католицький університет ім. св. Климентія Папи, 1968. 335 с.
8. Граматика слов'янська І. Ужевича / відп. ред. М. Жовтобрюх; уклад. І. Білодід, Є. Кудрицький. Київ: Наукова думка, 1970. XXVI, 72, 86, 114 с.
9. Жовтобрюх М. Будова і лексична характеристика українського розмовника кінця XVI ст. *Питання східнослов'янської лексикографії XI–XVII ст. Матеріали симпозиуму*. Київ, 1979. С. 50–58.
10. Жовтобрюх М. Важлива пам'ятка української літературної мови. *Українська мова і література в школі*. 1979. №1. С. 29–35.
11. Жовтобрюх М. Український розмовник XVI століття. URL: <https://www.academia.edu/102761699> (дата звернення 26.10.2025).
12. Жовтобрюх М. Відмінкові форми в "Розмові" XVI ст. *Наукова спадщина мовознавця Михайла Жовтобрюха / автор і упорядник С. І. Степаненко*. Полтава: ВАТ "Вид-во "Полтава", 2007. С. 130–147.
13. Заневич О. "Граматыка словенскаа" Івана Ужевича в канві "Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.": рандеву з українським мовознавством. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2024. Вип. 39. С. 185–194. <https://doi.org/10.33402/ukr.2024-39-185-195>.
14. Заневич О. Українське мовознавство у світлі французьких контактів: манускрипти Івана Ужевича. *З історії західноукраїнських земель*. 2024. Вип. 20. С. 174–183. <https://doi.org/10.33402/zuz.2024-20-174-183>.
15. Заневич О. "Grammatica Sclavonica" Івана Ужевича та абатство святого Вааста: окремі рефлексії. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. 2025. Вип. 1 (104). С. 167–177. [https://doi.org/10.35433/philology.1\(104\).2025.167-177](https://doi.org/10.35433/philology.1(104).2025.167-177).
16. Картотека "Словника української мови XVI – першої половини XVII ст." (зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів).
17. Мозер М. Чи "Розмова-Бесѣда" Івана Ужевича написана під впливом польських зразків? *Писемні пам'ятки: сучасне прочитання / відп. ред. Г. Дидик-Меуш*. Львів, 2011. С. 16–27.
18. Мозер М. Огляд історії української мови середньої доби. *Причинки до історії української мови / за заг. ред. С. Вакуленка*. Харків: Харк. істор.-філол. тов-во, 2008. С. 40–54.
19. Мозер М. Руська (білоруська та українська) мова середньої доби: загальна перспектива. *Причинки до історії української мови / за заг. ред. С. Вакуленка*. Харків: Харк. істор.-філол. тов-во, 2008. С. 55–74.
20. Мойсієнко В. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. 448 с.
21. Мойсієнко В.М. Про національний статус "руської мови" в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. *Мовознавство*. 2005. № 1. С. 67–82.

22. Німчук В. Іван Ужєвич. *Українська мова. Енциклопедія* / Русанівський В., Тараненко О. (співгол. ред.кол.). Вид. 2 і доп. Київ: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П. Бажана, 2004. С. 697.
23. Німчук В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. Київ: Наукова думка, 1985. 221 с.
24. Німчук В.В. "Лексіконъ латинский" та "Лексіконъ словено-латинский" і їх місце в історії старої української лексикографії. *Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот. до видання В.В. Німчук; відп. ред.: К. К. Цілуйко*. Київ: Наукова думка, 1973. С. 5–58.
25. Передрієнко В.А. Староукраїнська "проста мова" XVI–XVIII ст. в контексті формування національної літературної мови. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2001. Вип. IV. С. 16–23.
26. Петегирич-Антонів О.В. Культурно-історична та лінгвістична цінність української пам'ятки кінця XVI ст. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Вип. 29. 1999. С. 71–77.
27. Фаріон І. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2015. 656 с.
28. Aubert F. Apprentissage des langues étrangères et préparation au voyage. À propos d'un manuel plurilingue attribué à Berlaïmont. *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde*. 1993. n°11. P. 14–20.
29. Baluze E. *Catalogus librorum mss. bibliotheca Colbertina*. Bibliothèque nationale de France à Richelieu. Département des Manuscrits. (Paris, France). Baluze 101.
30. Beaulieux Ch. *Liste des dictionnaires lexiques et vocabulaires français*. Paris: Société nouvelle de librairie et d'édition, 1904. 30 p.
31. [Berlaïmont, Noël de]. *Colloquia et dictionariolum octo linguarum apud E. Gloppenburgium*. Amstelodami, 1631. 396 p.
32. Bunčić D. Die ruthenische Schriftsprache bei Ivan Uževyč unter besonderer Berücksichtigung der Lexik seines Gesprächsbuchs *Rozmova/Besěda*. Mit Wörterverzeichnis und Indizes zu seinem ruthenischen und kirchenslavischen Gesamtwerk. München: Verlag Otto Sagner, 2006. 592 S.
33. Bunčić D., Keipert H. *Rozmova-Besěda: Das ruthenische und kirchenslavische Berlaïmont-Gesprächsbuch des Ivan Uževyč; mit lateinischem und polnischem Paralleltext*. München: Otto Sagner 2005. LII + 287 S.
34. Colombo-Timelli M. *Dictionnaires pour voyageurs, dictionnaires pour marchands ou la polyglossie au quotidien aux XVIe et XVIIe siècles*. *Linguisticae Investigationes*. 1992. T. XVI, 2. P. 395–420.
35. Keipert H. "Rozmova/Besěda". *Das Gesprächsbuch Slav. № 7 der Bibliothèque nationale de France*. *Zeitschrift für Slavische Philologie*. 2001. Bd. 60. № 1. S. 9–40.
36. Martel A. *La langue polonaise dans les pays ruthènes: Ukraine et Russie Blanche (1569–1667)*. Lille, 1938. 318 p.
37. Martynov I. *Les manuscrits slaves de la Bibliothèque imperiale de Paris*. Paris, 1858. 113 p.
38. Vodoff W. *L'étude des manuscrits slaves et des slavica en France (Bilans et perspectives)*. *Дъло књижноє*. I. 1978. P. 3–10.

SOURCES USED AND THEIR ABBREVIATIONS

Hr. 1643 – Hramatyka slov'ianskaia napysana pre(z) Ioanna Uzhevycha slov'ianyna Slavnoi Akademii Pary(z)skoi v Teolohii Studenta v Paryzhu. [Joannis Usevicii grammatica Sclavonica. 164]. [*Grammatica Sclavonica written by Ivan Uzhevych, a Slav of the Glorious Academy of Paris, in the Theology Student in Paris*]. (1643). Bibliothèque nationale de France à Richelieu. Département des Manuscrits. Paris. 7568A. 71 p. [in Latin].

Hr. 1645 – Hrammatyka slovienskaja zlozhena i napysana trudom i prylezhanie(m) Ioanna Uzhevycha slovjanyna. [Grammatica Sclavonica. XVII]. [Grammatica Sclavonica. XVII composed and written through the labor and diligence of Ivan Uzhevych, a Slav.]. (1645). Mediathèque de l'abbaye Saint-Vaast de la Bibliothèque municipale d'Arras. Arras. Manuscrit 989. 91 p. [in Latin].

Rozmova/Besʒda – Rozmova/Besʒda. [Dialogues en russe et ukrainien sur deux colonnes. XVII siècle]. [Rozmova/Besida]. Bibliothèque nationale de France à Richelieu. Département des Manuscrits. Paris. 72 p. Slave n° 7. [in Ukrainian].

DLS – Dictionarium latino-slavicum operi Calepini servata verborum integra serie conformatum, studio atque opera Reverendorum in Christo patrum Epiphanii Slavienickii et Arsenii Korechki Sataniensis, ordinis S. Basilii. Moschoviae, anno reparatae salutis 16...; Lexikon Sloveno latiniskii. [The Slavic-Latin Lexicon by E. Slavinsky and A. Koretsky-Satanovsky]. Bibliothèque nationale de France à Richelieu. Département des Manuscrits. Paris. 459, 144 p. Slave n° 6. [in Ukrainian].

REFERENS (TRANSLATED & TRANSLITERATED):

1. Antoniv (Petehyrych), O.V. (1998). Morfolohichni osoblyvosti ukrainskoho rozmovnyka kintsia XVI st. Mizhnarodna naukova konferentsiia. [Morphological features of the Ukrainian phrasebook of the late 16th century]. *Ukrainska filolohiia: shkoly, postati, problemy*. Lviv. Pp. 52–55. [in Ukrainian].
2. Antoniv (Petehyrych), O.V. (1997). "Rozmova" yak typ ukrainskoho slovnyka-rozmovnyka. ["Rozmova" as a type of Ukrainian phrasebook]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia filolohichna*. Iss. 27. Pp. 39–42. [in Ukrainian].
3. Antoniv (Petehyrych), O.V. (1999). Leksychni zapozychennia v ukrainskomu rozmovnyku kintsia XVI st. [Lexical borrowings in the Ukrainian phrasebook of the late 16th century]. *Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii. Semantyka, syntaktyka, prahmatyka movlennievoi diialnosti*. Lviv. Pp. 150–153. [in Ukrainian].
4. Barash-Bohomolets, O. (2025). Laus Hispaniae: Istoriiia nazyvannia vidomoi krainy Iberiiskoho pivostrova v ukrainskii movi. [Laus Hispaniae: the evolution of nominating Spain in the Ukrainian language]. *Ukrainske movoznavstvo*. № 1 (55). Pp. 78–106. [https://doi.org/10.17721/um/55\(2025\).78-106](https://doi.org/10.17721/um/55(2025).78-106). [in Ukrainian].
5. Barash-Bohomolets, O. (2025). Kontsept Yevropa v movnii kartyni svitu ukraintsiv XVI–XVIII st. [The concept of Europe in the linguistic worldview of Ukrainians in the 16th–18th centuries]. Kyiv: Maister Knyh. 336 p. [in Ukrainian].
6. Bilodid, I. (1979). Kyievo-Mohylianska akademiia v istorii skhidnoslovianskykh literaturnykh mov: (narysy z istorii ukrainskoi literaturnoi movy). [Kyiv-Mohyla Academy in the history of East Slavic literary languages: (essays on the history of the Ukrainian literary language)]. Kyiv: Naukova dumka. 199 p. [in Ukrainian].
7. Horbach, O. (1968). Pershyi rukopysnyi ukrainsko-latynskyi slovnyk Arseniia Koretskoho-Satanovskoho ta Yepifaniia Slavynetskoho. [The first handwritten Ukrainian-Latin dictionary by Arseniy Koretsky-Satanovsky and Epiphanius Slavinsky]. Rym: Ukrainskyi katolytskyi universytet im. sv. Klymentiiia Papy. 335 p. [in Ukrainian].
8. Hramatyka slov'ianska I. Uzhevycha / ed, by M. Zhovtobriukh; arranged by I. Bilodid, Ye. Kudrytskyi [Grammar Slavic by I. Uzhevych]. (1970). Kyiv: Naukova dumka. XXVI, 72, 86, 114 p. [in Ukrainian].
9. Zhovtobriukh, M. (1979). Budova i leksychna kharakterystyka ukrainskoho rozmovnyka kintsia XVI st. [Structure and lexical characteristics of a Ukrainian phrasebook from the late 16th century]. *Pytannia skhidnoslov'ianskoi leksykohrafii XI–XVII st. Materialy sympoziumu*. Kyiv. Pp. 50–58 [in Ukrainian].
10. Zhovtobriukh, M. (1979). Vazhlyva pam'iatka ukrainskoi literaturnoi movy. [An important monument of the Ukrainian literary language]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*. № 1. Pp. 29–35. [in Ukrainian].

11. Zhovtobriukh, M. Ukrainskiyi rozmovnyk XVI stolittia. [*Ukrainian phrasebook of the 16th century*]. URL: <https://www.academia.edu/102761699> (reference date: 26.10.2025). [in Ukrainian].
12. Zhovtobriukh, M. (2007). Vidminkovi formy v "Rozmovi" XVI st. [*Case forms in the 16th century "Rozmova"*]. *Naukova spadshchyna movoznavtsia Mykhaila Zhovtobriukha / arranged by S. I. Stepanenko*. Poltava: "VAT Vyd-vo "Poltava"". Pp. 130–147. [in Ukrainian].
13. Zanevych, O. (2024). "Hramatyka slovienskaja" Ivana Uzhevycha v kanvi "Slovnyka ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.": randevu z ukrainskym movoznavstvom [*Ivan Uzhevych's «Grammar Slavic» in the Framework of «Dictionary of the Ukrainian Language of the XVI – First Half of the XVII Century»: A Rendezvous with Ukrainian Linguistics*]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Iss. 39. Pp. 185–194. <https://doi.org/10.33402/ukr.2024-39-185-195>. [in Ukrainian].
14. Zanevych, O. (2024). Ukrainske movoznavstvo u svitli frantsuzkykh kontaktiv: manuskrypty Ivana Uzhevycha [*Ukrainian Linguistics in the Light of French Contacts: Manuscripts by Ivan Uzhevych*]. *Z istorii zakhidnoukrainskykh zemel*. Iss. 20. Pp. 174–183. <https://doi.org/10.33402/zuz.2024-20-174-183>. [in Ukrainian].
15. Zanevych, O. (2025). "Grammatica Sclavonica" Ivana Uzhevycha ta abatstvo sviatoho Vaasta: okremi refleksii. [*"Grammatica Sclavonica" (1645) by I. Uzhevych and the Abbey of Saint Vaast: Selected Reflections*]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka. Filolohichni nauky*. Iss. 1 (104). Pp. 167–177. [https://doi.org/10.35433/philology.1\(104\).2025.167-177](https://doi.org/10.35433/philology.1(104).2025.167-177). [in Ukrainian].
16. Kartoteka "Slovnyka ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.". [Card index of the "*Dictionary of the Ukrainian language of the XVI – first half of the XVII century*"] (zberihaietsia u viddili ukrainskoi movy Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, m. Lviv). [in Ukrainian].
17. Mozer, M. (2011). Chy "Rozmova-Besѣda" Ivana Uzhevycha napysana pid vplyvom polskykh zrazkiv? [*Was Ivan Uzhevych's "Rozmova-Besida" written under the influence of Polish models?*]. *Pysemni pam'iatky: suchasne prochyttannia / ed. by H. Dydyk-Meush*. Lviv. Pp. 16–27. [in Ukrainian].
18. Mozer, M. (2008). Ohliad istorii ukrainskoi movy serednoi doby. [*An overview of the history of the Ukrainian language in the Middle Ages*]. *Prychynky do istorii ukrainskoi movy / ed. by S. Vakulenko*. Kharkiv: Khark. istor.-filol. tov-vo. Pp. 40–54. [in Ukrainian].
19. Mozer, M. (2008). Rus'ka (biloruska ta ukrainska) mova serednoi doby: zahalna perspektyva. [*The Ruthenian (Belarusian and Ukrainian) language of the Middle Ages: a general perspective*]. *Prychynky do istorii ukrainskoi movy / ed. by S. Vakulenko*. Kharkiv: Khark. istor.-filol. tov-vo. Pp. 55–74. [in Ukrainian].
20. Moisiienko, V. (2006). Fonetychna systema ukrainskykh poliskykh hovoriv u XVI–XVII st. [*The phonetic system of Ukrainian Polissya dialects in the 16th–17th centuries*]. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka. 448 p. [in Ukrainian].
21. Moisiienko, V.M. (2005). Pro natsionalnyi status "rus'koi movy" v chasy Velykoho kniazivstva Lytovskoho ta Rechi Pospolytoi. [*On the national status of the "Ruthenian language" during the times of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish-Lithuanian Commonwealth*]. *Movoznavstvo*. № 1. Pp. 67–82. [in Ukrainian].
22. Nimchuk, V. (2004). Ivan Uzhevych. [*Ivan Uzhevych*]. *Ukrainska mova. Entsyklopediia / Rusanivskiyi V., Taranenko O. (co-ed.)*. 2nd edition. Kyiv: Vyd-vo "Ukrainska entsyklopediia" im. M.P. Bazhana. Pp. 697. [in Ukrainian].
23. Nimchuk, V. (1985). Movoznavstvo na Ukraini v XIV–XVII st. [*Linguistics in Ukraine in the XIV-XVII centuries*]. Kyiv: Naukova dumka. 221 p. [in Ukrainian].
24. Nimchuk, V. V. (1973). "Leksikonъ latynskiyi" ta "Leksikonъ sloveno-latynskii" i yikh mistse v istorii staroi ukrainskoi leksykohrafii. [*The Latin Lexicon and the Slavic-Latin Lexicon and their place in the history of old Ukrainian lexicography*].

- Leksykon latynskyi Ye. Slavynetskoho. Leksykon sloveno-latynskyi Ye. Slavynetskoho ta A. Koretskoho-Satanovskoho / arranged by V.V. Nimchuk; ed. by K. K. Tsiluiko. Kyiv: Naukova dumka. Pp. 5–58. [in Ukrainian].*
25. Peredriienko, V. A. (2001). Staroukrainska "prosta mova" XVI–XVIII st. v konteksti formuvannya natsionalnoi literaturnoi movy. [*Old Ukrainian "simple language" of the 16th–18th centuries in the context of the formation of the national literary language*]. *Aktualni problemy ukrainskoi linhvistyky: teoriia i praktyka*. Iss. IV. Pp. 16–23. [in Ukrainian].
 26. Petehyrych-Antoniv, O. V. (1999). Kulturno-istorychna ta linhvistychna tsinnist ukrainskoi pam'iatky kintsia XVI st. [*Cultural, historical and linguistic value of Ukrainian monuments from the end of the 16th century*]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia filolohichna*. Iss. 29. Pp. 71–77. [in Ukrainian].
 27. Farion, I. (2015). Suspilnyi status staroukrainskoi (rus'koi) movy u XIV–XVII stolittiakh: movna svidomist, movna diisnist, movna perspektyva. [*The social status of the Old Ukrainian (Ruthenian) language in the 14th–17th centuries: linguistic consciousness, linguistic reality, linguistic perspective*]. Lviv: Vyd-vo Lvivskoi politekhniki. 656 p. [in Ukrainian].
 28. Aubert, F. (1993). Apprentissage des langues étrangères et préparation au voyage. À propos d'un manuel plurilingue attribué à Berlaimont. [*Learning foreign languages and preparing for travel. About a multilingual textbook attributed to Berlaimont*]. *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde*. n°11. P. 14–20. [in French].
 29. Baluze, E. *Catalogus librorum mss. bibliotheca Colbertina*. [*Catalogue of the manuscripts of the Colbert Library*]. Bibliothèque nationale de France à Richelieu. Département des Manuscrits. Paris. Baluze 101. [in Latin].
 30. Beaulieux, Ch. (1904). Liste des dictionnaires lexiques et vocabulaires français. [*List of French lexical dictionaries and vocabularies*]. Paris: Société nouvelle de librairie et d'édition. 30 p. [in French].
 31. [Berlaimont, Noël de]. (1631). *Colloquia et dictionariolum octo linguarum apud E. Gloppenburgium*. [*Conversations and a pocket dictionary of eight languages at E. Gloppenburg's*]. Amstelodami. 396 p. [in Latin].
 32. Bunčić, D. (2006). Die ruthenische Schriftsprache bei Ivan Uževyč unter besonderer Berücksichtigung der Lexik seines Gesprächsbuchs *Rozmova/Besëda*. Mit Wörterverzeichnis und Indizes zu seinem ruthenischen und kirchenslavischen Gesamtwerk. [*The Ruthenian written language in Ivan Uzhevych's work, with particular emphasis on the lexicon of his conversation book Rozmova/Besëda. With a glossary and indexes to his complete works in Ruthenian and Church Slavonic*]. München: Verlag Otto Sagner. 592 p. [in German].
 33. Bunčić, D., Keipert, H. (2005). *Rozmova-Besëda: Das ruthenische und kirchenslavische Berlaimont-Gesprächsbuch des Ivan Uževyč; mit lateinischem und polnischem Paralleltext*. [*Rozmova-Besëda: Ivan Uzhevych's Ruthenian and Church Slavonic Berlaimont conversation book; with parallel Latin and Polish texts*]. München: Otto Sagner. LII + 287 S. [in German].
 34. Colombo-Timelli, M. (1992). Dictionnaires pour voyageurs, dictionnaires pour marchands ou la polyglossie au quotidien aux XVIe et XVIIe siècles. [*Dictionaries for travellers, dictionaries for merchants, or everyday polyglossia in the 16th and 17th centuries*]. *Linguisticae Investigationes*. Vol. XVI, 2. Pp. 395–420. [in French].
 35. Keipert, H. (2001). "Rozmova/Besëda". Das Gesprächsbuch Slav. № 7 der Bibliothèque nationale de France. [*"Rozmova/Besëda". The Slavic Conversation Book No. 7 of the Bibliothèque nationale de France*]. *Zeitschrift für Slavische Philologie*. Bd. 60. № 1. S. 9–40. [in German].
 36. Martel, A. (1938). La langue polonaise dans les pays ruthènes: Ukraine et Russie Blanche (1569–1667). [*The Polish language in the Ruthenian lands: Ukraine and White Russia (1569–1667)*]. Lille. 318 p. [in French].

37. Martynov, I. (1858). Les manuscrits slaves de la Bibliothèquе imperiale de Paris [*The Slavic manuscripts of the Imperial Library of Paris*]. Paris. 113 p. [in French].
38. Vodoff, W. (1978). L'étude des manuscrits slaves et des slavica en France (Bilans et perspectives). [*The study of Slavic manuscripts and Slavic studies in France (Review and prospects)*]. *Діло кьнузһноіе*. I. Pp. 3–10. [in French].

Дата надходження статті: 04.02.2026

Дата прийняття статті: 18.02.2026

Опубліковано: 27.02.2026